

Бабенко Л.Л.

Репресії служителів церкви під час «великого терору» (на матеріалах Полтавської області)

Комуністична диктатура завжди — до і після 1937 року — асоціювалася з політичними репресіями. Але саме 1937 р. закарбувався в пам'яті людей як символ системи масових вбивств, організованих і проведених державою. Українські історики, члени авторського колективу ґрунтовного дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні», препаруючи наукову проблему і дефініції, доходять висновку, що їх можна кваліфікувати як «масовий державний терор», який тривав не одне десятиліття, а його носієм виступала більшовицька держава¹. 1937 р. був роком безпрецедентних запланованих «спеціальних операцій». Вся кампанія регламентувалася таємними документами політичного керівництва СРСР та НКВС, котрі обумовлювали терміни їх проведення, категорії населення, що підпадали під «чистки», а також «квоти» — заплановану кількість арештів і страт для кожного регіону. Так, сумнозвісний оперативний наказ наркома НКВС М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. визначив 7 ключових областей України, в яких загалом слід було репресувати 28300 осіб за обома категоріями. Полтавська область до 22 вересня 1937 р. входила до складу Харківської, де, поряд із Київською, підлягали репресіям по 5500 осіб. Це були найбільші кількісні показники в республіці².

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 4.

² Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов // Хрестоматія з історії держави і права України. – К.: ІнЮРЕ, 1997. – Т. 2. – С. 383–388.

Ескалація пошуку «ворогів народу» вступила в нову фазу після призначення на посаду наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, якого відомий історик Ю. Шаповал називає «ревним реалізатором ежовської репресивної політики»³. Вирнопідданий нарком вважав, що серед українців класових ворогів залишилося на свободі набагато більше, ніж визначав оперативний наказ. 29 вересня 1937 р. у зверненні до керівництва НКВС СРСР він зазначає, що у відповідь на його клопотання 5 вересня ліміт 1-ї категорії вже був збільшений на 4200 чоловік, а з початку операції (тобто, з 5 серпня — Л. Б.) обласними трійками по Україні засуджено 23158 осіб. Станом на 28 вересня, продовжує нарком, в республіці є «нереалізований резерв» — 13764 арештованих по куркульській операції, справи яких ще не розглянуті трійками. Крім того, в обласних трійках знаходяться матеріали, на основі яких можна репресувати ще 15000 чоловік. Утворення чотирьох нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської) І. Леплевський розглядав як важливий оперативний фактор — з наближенням обласного керівництва до районів, на його думку, з'явиться можливість посилення «оперативного натиску на куркульський та інші контрреволюційні елементи». Тому він просить затвердити додаткові ліміти для України: по 1-й категорії — 4500 чол., по 2-й — 15200 чол.⁴

Для реалізації намічених планів на чолі обласного управління НКВС у Полтавській області було призначено О. Волкова. На закритих партійних зборах парторганізації УДБ НКВС у Полтавській області, які тривали з 2 по 6 січня 1939 року, з єдиним питанням порядку денного «Про викривлення в роботі УНКВС», оперуповноважений Берестнев характеризував його: «Такого звіра як Волков я вперше зустрічаю. Спробував би йому хто-небудь заперечити». За його керівництва і безпосередньої участі масштаби незаконних репресій, фальсифікація кримінальних справ набули надзвичайних розмірів. Згаданий учас-

³ Політичний терор і тероризм в Україні. — С. 465.

⁴ Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. — М.: АИРО, 2003. — С. 102–103.

ник партійних зборів свідчив: «Були викривлення, побиття були. Фабрикації були, і я про це частково знав. Це виходило від Волкова — це настанови Києва — створить схему, напише керівний протокол і починається розгортання справи. Про це всі знали»⁵.

У зведеній таблиці про виконання наказу № 00447 по НКВС наводиться вражаюча статистика щодо репресій у новоутвореній Полтавській області: на межі 1937–1938 рр. заарештовано 2500 чоловік, з них розстріляно 1000 чол., а між 26 лютого і 1 березня ще 500 чол. Впродовж 1938 р. засуджено 3100 чол.⁶ Однак, як виявилось, це далеко неповні дані. За уточненими підрахунками В. Граба на основі протоколів трійки Полтавської області з 1 листопада 1937 по 1 листопада 1938 рр. всього було заарештовано 8543 особи. З них 5370 — розстріляно, 1402 — засуджено до 10 років, 870 — до 8 років і 32 — до 5 років табірною ув'язнення, звільнено з-під варти 437 осіб⁷. Впродовж листопада–грудня 1937 р. майже щодня розглядалися сотні кримінальних справ, наприклад, тільки 1 листопада — 369 справ, за якими проходили 369 фігурантів, з них 142 засуджені до вищої міри покарання, 135 — до 10 років ув'язнення, 47 — до 8 років, 10 справ передано до суду, 1 — на розгляд особливої наради, 34 справи повернуто на додаткове розслідування. В протоколах чітко простежується тенденція масової фальсифікації кримінальних справ, котра, серед іншого, пізнається за кількістю арештованих і засуджених фігурантів, появою так званих розстрільних списків. Так, 23 квітня 1938 р. відбулося два засідання обласної трійки, котра розглянула по 13 справ. У першому випадку було засуджено 176 чоловік, з них — 173 до розстрілу, в другому — 327, з них — 300 до розстрілу.

У контексті розгортання масового терору держава не обійшла увагою сферу церковно-релігійного життя. Як продемонст-

⁵ Державний архів Полтавської обл. (далі — ДАПО). – Ф. П-3809, оп. 1, спр. 1. – Арк. 42.

⁶ Юнге М., Биннер Р. Вказ. праця. – С. 132.

⁷ Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 79–80.

рували результати перепису населення 1937 р. в СРСР не вдалося рішуче обмежити вплив релігії. Біля 57 відсотків людей у віці від 16 років позиціонували себе прихильниками однієї з діючих конфесій. Не меншу тривогу викликало й те, що більше 40 % молоді назвали себе віруючими. Тому позірною ліберальною поступкою комуністичної влади, продиктованою комплексом внутрішніх і зовнішньополітичних причин, котру відверто не поділяла більшість правлячої верхівки, було надання діючим священикам конституцією 1936 р. громадянських прав. Саме так трактувала цю поступку західна історіографія, акцентуючи на безсиллі радянської влади у подоланні релігійного етико-світоглядного впливу на свідомість населення. Радянські ж історики, зокрема М. Корзун, наголошували на дії об'єктивних факторів, насамперед, різкому звуженні соціально-класової бази православної та інших конфесій, їх природному відмиранні в умовах соціалізму, хоч при цьому автор і не вдається до аналізу причин трансформацій цієї бази⁸.

Німецькі дослідники М. Юнге і Р. Біннер, на відміну від більшості сучасних вітчизняних дослідників, акцентують увагу на дискретності антирелігійної політики радянської держави 1930-х рр. Аналізуючи лише окремі факти, вони вважають перебільшеною напругу в стосунках місцевої влади і релігійних об'єднань та відстоюють думку про об'єктивно більш жорстку позицію центру на відміну від периферії. Зокрема, як доказ вони наводять порозуміння між Ярославським обкомом ВКП(б) (РРСФР) і місцевою церковною ієрархією в кульмінаційний період репресій у лютому 1938 р. про збільшення вдвічі від запланованого виробництва бронзи для відлиття церковних дзвонів. Лише після втручання Г. Маленкова на місці подій відбулося усунення з посад відповідальних працівників, які допустили «невиправдану політичну близорукість» у боротьбі з релігією⁹. Період з 1934 по 1937 рр. характеризується авторами як відносно стабільний у становищі православної церкви.

⁸ Корзун М.С. Русская православная церковь, 1917–1945 гг.: Изменения социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Минск: Беларусь, 1987. – С. 80.

⁹ Юнге М., Биннер Р. Вказ. праця. – С. 170.

Тут доречно нагадати, що лібералізм місцевої влади не був масовим, і становив скоріше виняток ніж правило, а в Україні антирелігійна стратегія більшовиків мала власну специфіку. До того ж маргінальна, за суттю, влада не завжди розуміла завуальовану політику подвійних стандартів центру і проводила її в життя незграбно і брутально. Документом, що був покликаний впорядкувати репресії періоду суцільної колективізації на рубежі 1920–1930-х рр., серед жертв яких було й духовенство, стала таємна «Інструкція всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, Суду і Прокуратури» за підписом Сталіна і Молотова від 8 травня 1933 р.¹⁰ Констатувалося, що хоча нова ситуація на селі дозволяє припинити «гострі форми репресій», що й мали на увазі згадані дослідники, вони продовжуються. Причому, їх здійснювали голови колгоспів, члени правління, голови сільрад, секретарі осередків тощо. «Тому не дивно, — говорилося далі, — що при такому розгулі практики арештів, органи, які мають право арешту, в тому числі й органи ОДПУ, і, особливо, міліція, втрачають почуття міри і часто здійснюють арешти безпідставно, діючи за правилом: спочатку арештувати, а потім розібратися». Сталін і Молотов зробили закид чекістам у розбалансуванні методів роботи партійно-радянських органів на селі, наголосивши, що адміністративно-чекістськими операціями підміняється кропітка політична робота. Зрештою ці докори мали блюзнірський характер, позаяк наприкінці вождь закликав не відмовлятися від «старих способів боротьби», а «раціоналізувати їх і зробити наші удари більш влучними і організованими». Отже, чекістам і надалі довірялася боротьба з класовим ворогом. Нарком НКВС України В. Балицький підтвердив це, відверто хизуючись політичним фавором відомства на нараді працівників органів юстиції: «Ми, наприклад, органи НКВС, причому не органи НКВС у цілому, а органи управління держбезпеки, частіше, ніж ви, юстиція, отримуємо компліменти від наших партійних керівників, частіше нам говорять приємні речі»¹¹.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6390. – Арк. 11–11 зв.

¹¹ Там само. – Спр. 7173. – Арк. 5.

Зауважимо також, що у вересні 1932 р. каталізатором ескалації антицерковної істерії стала ініціатива Й. Сталіна щодо проголошення «безбожної п'ятирічки». Передбачалося до 1937 р. ліквідувати в країні всі релігійні конфесії і зовнішні прояви релігійності, до чого мали докласти неабиякі зусилля карально-репресивні органи.

Незважаючи на офіційну риторику партійно-державного керівництва на певних етапах становлення радянської влади в Україні, на що звертають увагу сучасні дослідники¹², духовенство і віруючі постійно перебували під контролем спецслужб.

Автор неодноразово наголошувала у публікаціях, що органи ВУЧК–ДПУ–НКВС використовувалися більшовиками як інструмент антирелігійної стратегії, причому, не завжди методами фізичної розправи¹³. Репресії у різних формах мали перманентний характер і передували «великому терору», передумови якого слід вбачати в ідеології класової боротьби. Чекісти з їх особливим світоглядом, вихованим внаслідок тривалого використання органів держбезпеки в якості інструменту боротьби з політичними супротивниками, на чому наголошує автор¹⁴, характеризувалися особливою непримиренністю у боротьбі з релігією. Так, ще на початку 1922 р. в розпалі кампанії вилучення церковних цінностей начальник Полтавської губернської надзвичайної комісії Е. Лінде щиро дивувався, що, «навіть, у

¹² Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. – Полтава: АСМІ, 2004. – 335 с.

¹³ Бабенко Л. Застосування методів спецслужб у процесі ліквідації Української автокефальної православної церкви (20-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Зб. наук. ст. – Чернівці: «Рута», 2004. – Вип. 229–230. – С. 42–47; *Її ж.* ВУНК–ДПУ–НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – Вип. 27. – С. 120–136; *Її ж.* Посилення ролі спецслужб у боротьбі з релігією періоду колективізації // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 160–164 та ін.

¹⁴ Бабенко Л. Чекіст більшовицької доби: портрет на тлі епохи // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава: АСМІ, 2006. – № 2. – С. 4–19.

Полтаві, не кажучи вже про село, чомусь переважна більшість не тільки не вважає релігію опіумом для народу, але й вірить у неї як у якийсь цілющий бальзам у негараздах, особливо в час міжусобиць, тобто громадянської війни». Він також висловлює жаль, що не вдалося вчасно «вилучити шкідливе, часто контрреволюційне духовенство», позаяк чекісти були перевантажені «боротьбою з бандитизмом і підпільними політично-керівними організаціями»¹⁵.

Доля духовенства фактично була визначена ще в період здійснення суцільної колективізації. На наш погляд, «великий терор» для духовенства розпочався у 1930 р. Керівництво органів ОДПУ СРСР — ДПУ УСРР розробило цілий ряд оперативних заходів «по ліквідації церковної контрреволюції». Вони були викладені у низці циркулярних листів і директив. Оскільки документи призначалися винятково для службового користування і друкувалися у суворій відповідності з кількістю адресатів, указівки щодо механізму реалізації запланованих заходів подавалися гранично відверто. На засіданні Колегії ОДПУ 31 січня 1930 р., тобто наступного дня після виходу відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», у виступі начальника секретно-оперативного управління ОДПУ Є. Євдокимова йшлося про забезпечення виконання репресивних заходів стосовно антирадянських і куркульських елементів, яких ділили на дві категорії. До першої, поряд з «ідеологами» і «натхненниками» контрреволюційних виступів, «активними куркулями з махровим бандитським минулим» зараховувалися й «антирадянський актив церковників і сектантів», справи яких мали розглядати в позасудовому порядку «трійки», затверджені колегією ОДПУ. Тоді ж мав місце красномовний факт. Учасники засідання звернулися до В. Молотова з проханням виступити з роз'ясненням деяких аспектів політики партії для рядових чекістів. Однак той передав думку Й. Сталіна про недоцільність перетворення конкретної директиви ЦК про куркуля «з пред-

¹⁵ ДАПО. – Ф. П-9032, оп. 1, спр. 50. – Арк. 75, 76.

мету проведення в життя у предмет широкої агітації серед активу чекістів»¹⁶.

Конкретні шляхи і методи ліквідації «церковної контрреволюції» визначалися у циркулярному листі № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Євдокимова, його заступника Тучкова і начальника 4-го (антирелігійного) відділення Полянського. Квінтесенцією документу є констатація того, що «церковні організації перетворилися в суто антирадянські. ...Цей процес особливо різко виявляється на селі, де церковники нерідко є керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів. Церква є, по суті, контрреволюційною організацією і виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі»¹⁷. При цьому наголошувалося, що в районах суцільної колективізації, де було визнане за доцільне закриття церков, «усі попи, незалежно від течії, є тут озлобленими і активними ворогами соціалістичного будівництва», вони становлять «своєрідний єдиний фронт проти нас». Їм також приписувалася роль провідників антиколгоспного руху: «В тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні ватажки банд, есери та ін.), там, як правило, їх замінюють церковники». Таким чином, у свідомості рядових співробітників органів ДПУ в особі священика створювався образ запеклого ворога як об'єкта їх фахової діяльності.

Згідно з циркуляром священиків різних конфесій слід було висилати з районів суцільної колективізації, схилити їх до відречення від сану, остаточно ліквідувати монастирі і вислати їх насельників, викривати і ліквідувати «церковні організації». Особлива увага акцентувалася на посиленні агентурної роботи, активізації інформаційно-освідомлювальної мережі, зокрема,

¹⁶ Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 259–260.

¹⁷ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). – Ф. 13, спр. 383. – Арк. 1.

необхідності її поповнення, скориставшись фігурантами реалізованих кримінальних справ. Так, циркулярний лист від 28 січня 1931 р. за підписом В. Менжинського, що стосувався «церковної лінії» гучної справи «Весна», вимагав усі агентурні розробки, аналогічні ліквідованій організації, «опрацювати якнайретьельніше шляхом включення в них спецагентів із церковників», а також вербувати агентів серед арештованих, оскільки «об'єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами, як особи, що відігравали велику роль у контрреволюційній діяльності церковників»¹⁸. Отже, мова йшла про цілеспрямований внутрішній розклад духовенства, масовану руйнацію морально-етичної системи його діяльності, а відтак зникнення його з соціальної структури радянського суспільства.

Результати виконання директивних указівок з'явилися майже відразу після їх надходження. Кримінальні справи цього періоду набули широкого пропагандистського резонансу, характеризувалися великою кількістю фігурантів і наявністю так званих філій у різних регіонах СРСР, що мало засвідчити масштаби небезпеки церковної контрреволюції і виправданість репресій. Наприклад, справи «Самосвятців» та «Іоанітів» у провадженні белгородських чекістів охоплювали більше 300 осіб та зв'язки з Києвом, Кременчуком, Путивлем¹⁹. У січні 1931 р. справу під такою ж назвою «Самосвятці» завершив Воронежський відділ ОДПУ, зазначивши, що «ця контрреволюційна повстанська організація» діяла на території Центрального Чорноземного округу і України»²⁰. Ще більшого політичного резонансу набула справа «Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації церковників «Істинно-православна церква»²¹.

На Полтавщині, як засвідчують підрахунки на основі архівно-слідчих справ та опублікованих праць, в умовах тоталітаризму жертвами політичних репресій стали 487 представників

¹⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 385. – Пакет, б/н.

¹⁹ Там само. – Спр. 388. – Арк. 1–6.

²⁰ Там само. – Спр. 389. – Арк. 1–122.

²¹ Там само. – Спр. 1037. – Арк. 1–92.

церковної ієрархії, священників, ченців, членів церковного активу різних конфесій (переконані, що й ці дані потребують ретельного уточнення, позаяк наведені дані, на жаль, не враховують жертв репресій тих районів, що внаслідок змін адміністративно-територіальних меж відійшли до Київської і Черкаської областей)²². З них 136 осіб припадає на 1929–1931 рр., коли чинилася розправа над Українською автокефальною православною церквою й тими, хто на думку влади, перешкоджав суцільній колективізації. Прикметною ознакою став «родинний» принцип арештів священників УАПЦ. Прикладом може бути історія братів Володимира, Миколи і Бориса Слухаєвських, Івана, Оксани і Параски Бабаків та ін. 24 особи були заарештовані й засуджені в 1932–1933 рр. До «антиколгоспних настроїв» долучився фактор голодомору та реагування на його наслідки. Так, священник Успенського собору міста Миргорода Павло Семенович Верещака, окрім того, що намагався не допустити перетворення храму на зерносховище, їздив по селах району і за кількістю спустошених садиб намагався з'ясувати число померлих від голоду селян²³. На 1934–1936 рр. припадає 14 арештів представників духовенства. Однак, незважаючи на від'ємну динаміку арештів, втрати у сфері духовного життя важко оцінити. Посилилася агітаційна кампанія навколо добровільного зречення сану священнослужителями, продовжувалася практика закриття, руйнування храмів та їх господарська експлуатація, серед інших у 1934 р. був зруйнований Успенський кафедральний собор у Полтаві²⁴.

Новим сигналом для чекістських органів у посиленні боротьби з релігією став циркуляр секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» від 10 січня 1936 р., затверджений заступником наркома Я. Аграновим²⁵. Документ засвідчив,

²² Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 137–252.

²³ Архів УСБУ в Полтавській обл. – Спр. 1475-С.

²⁴ *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. У 2-х т. – К., 1995.

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13, спр. 1039. – Арк. 1–4.

що духовенство всіх конфесій знаходиться на порозі тяжких випробувань, а співробітників спецслужб на місцях націлюють на ототожнення понять «релігійна громада — контрреволюційна організація». У вступній частині документу констатувалося, що проведена останнім часом «ліквідація церковно-сектантських контрреволюційних формувань і агентурні матеріали говорять про значно прогресуючу контрреволюційну активність церковників і сектантів, ріст підпілля, відновлення організаційних зв'язків і безумовну наявність керівних центрів». Як один з факторів формування останніх автори документу розглядають повернення із концтаборів і заслання «церковно-сектантських керівників». Українська РСР визначена як республіка, котра потребує посиленої оперативно-агентурної уваги чекістів. Це зумовлювалося великою протяжністю лінії державного кордону на її території, значною концентрацією «сектантів-антивоєнників» у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській областях, викриття в 25-ти районах мережі громад апокаліпсистерів тощо. Документ завершувався жорсткими директивними вказівками, які націлювали передусім на «зміцнення цієї ділянки кваліфікованими працівниками» — чекістами і ретельну перевірку агентурної мережі. Рекомендувалося оновити її шляхом вербування «свіжої агентури з числа церковно-сектантських керівників, зокрема, серед тих, хто повернувся з заслання і хто перебуває на засланні» та позбавитися сексотів «розшифрованих і таких, що втратили контакти з ворогом». Приреченість духовенства яскраво підтверджувалася першими двома пунктами директивних вказівок, які вимагали «ліквідувати» всі наявні агентурні розробки, тобто арештувати їх фігурантів, та виявити їх зв'язки як у межах СРСР, так і за кордоном, **«не залишаючи нерепресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля»** (виділення наше — Л. Б.)

Ці та інші численні факти засвідчують, що репресії проти духовенства мали перманентний характер, а інтенсивність їх коливання залежала від політичних моментів. Важливість політичного моменту 1937 р., ядром якого стала підготовка до виборів до Верховної Ради, спонукала центральну владу до нейтралізації небажаних явищ суспільно-політичного життя. Вплив

духовенства розглядався як один із таких актуальних факторів. Щоб подолати очевидний тісний зв'язок релігійних громад з місцевим населенням і побороти їх домінуючий вплив, насамперед, на сільське населення, духовенство було включене в плановані операції проти куркулів і кримінальних злочинців згідно оперативного наказу № 00447. Посилення переслідувань релігійних діячів знайшло своє відображення і в офіційній риторичі. Так, центральний журнал «Антирелігійник» в одній із статей наводив висловлювання голови центральної ради всесоюзної спілки воєвничих безвірників О. Ярославського про те, що «релігійні організації є єдиними легальними ворожими реакційними організаціями». Інший активіст цієї спілки О. Олещук на сторінках цього ж видання стверджував, що «реакційне духовенство діє у змові з троцькістсько-бухарінськими шпигунами і диверсантами, буржуазними націоналістами й іншою агентурою фашизму»²⁶.

Потужний наступ виявився не тільки в пропагандистсько-агітаційній кампанії, а й, насамперед, в зростанні кількості арештів духовенства. Так, у Полтавській області впродовж 1937–1938 рр. за безглуздими звинуваченнями заарештовали 278 осіб. Автор статті не ставить за мету аналізувати «доказову базу» слідства з її фальсифікованою аргументацією фабрикування кримінальних справ доби «великого терору», однак зауважуємо, що репресивні акції характеризувалися рядом особливостей: майже всі арештовані належали до категорії «колишніх» священиків; для більшості це були повторні арешти після відбуття термінів ув'язнення чи заслання; збереження так званого «родинного принципу» арештів; фабрикування справ, позбавлених логіки, які об'єднували людей, не тільки не знайомих між собою, але й належних до «ворогуючих» конфесій; інкримінування звинувачень, які не відповідали інтелектуальному потенціалу особи, «тиражування» в протоколах та інших процесуальних документах одного-єдиного факту, на якому й будувалося звинувачення тощо.

²⁶ Юнге М., Биннер Р. Вказ. праця. – С. 171.

Стосовно священнослужителів широко практикувалося трактування їх богослужбових обов'язків та висловлювань як антирадянських. Яскравим прикладом може бути епізод архівно-слідчої справи за № 6675 полтавського священника І. М. Богдановича, провина якого полягала у розмовах про необхідність висунення на виборах до Верховної Ради СРСР, «кандидатури з середовища віруючих, яка б захистила права церкви і віруючих», наведений у публікації В. Пащенко. Арештований священник у скарзі на ім'я Верховного прокурора СРСР писав: «Якось один із слідчих сказав: «Тебе три рази заарештовували, а ти все-таки продовжуєш служити». — «Але служити дозволялося мені», — відповів я. — «Дійсно, це так, — сказав він, — але ж ти людина з освітою і повинен розуміти, що радянська влада (передано дослівно) веде боротьбу з релігією, а ти заважаєш цьому». — «Що ж це виходить, що покараний лише тому, що я священник», — таким риторичним запитанням закінчував скаргу І. М. Богданович²⁷.

Колишній чернець Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря І. А. Чаплинський, арештований 3 жовтня 1937 р. в селі Старе Іркліївського району, був одним з тих українців, хто повірив у справедливість Конституції 1936 року і заявляв слідчому: «Сталінська Конституція надала право всім віруючим хрестити дітей, влаштовувати молебні». Але останній у звинувачувальному висновку визначає як злочини за статтями 54-10 і 54-11 його дії: «...збирає групи релігійних громадян, проповідує релігійний дурман, компрометуючи радвладу. ...разом з попом Дубницьким ходили по селу і збирали підписи колгоспників, щоб відкрити церкву»²⁸. У ряді справ по Золотоніському, Гельмязівському, Іркліївському районах рефреном звучить спільне звинувачення у таємному відправленні релігійних обрядів і поширенні чуток про близький кінець світу²⁹. «Перекручення

²⁷ Пащенко В.О. Політика більшовицької партії з релігійного питання і її наслідки (20–30-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 24.

²⁸ Архів УСБУ в Черкаській обл. – Ф. 5625, оп. 1, спр. 10651. – Арк. 7.

²⁹ Там само. – Спр. 10623. – Арк. 1–50; Спр. 10627. – Арк. 1–116; Спр. 10650. – Арк. 1–55; Спр. 10686. – Арк. 1–146 та ін.

змісту сталінської Конституції», яке інкримінувалося священику села Великий Хутір С. П. Устимовичу, наприклад, полягало у таких висловлюваннях: «Немає потреби нам брати участь у виборах, адже комуністи обманюють на кожному кроці і кого захочуть, того й призначають на керівні пости»; «Радвлада грабує майно заможних людей, колгоспи вигадані для наживи тільки керівників»³⁰.

З огляду на актуальність проблеми інтегрування правоохоронних органів у демократичну правову систему сучасної України окрему тему дослідження може становити морально-етичний аспект слідства і поведінки свідків, руйнування їх моралі почуттям класової ненависті. Зокрема, свідок у справі колишньої черниці Ганни Мигаль розповідав, як, ідучи пізно ввечері повз її будинок, побачив світло у вікні, пішов через подвір'я, «зацікавившись, у чому справа, що в такий час горить світло». Наблизившись до вікна, громадянин Х. почув голоси, відкрив ставні й виявив, що відбувається таємне моління. Малоімовірним видається його запевнення про обговорення учасниками моління близької війни з Японією і неминучої поразки в ній СРСР³¹.

На Полтавщині в роки «великого терору» каральні органи здійснили другу хвилю нищення колишнього духовенства УАПЦ. Так, 2 березня 1937 р. заарештовується єпископ Й. Ф. Оксіюк³² брати Володимир і Микола Слухаєвські³³, які на час арешту обіймали скромні посади на виробництві, та інші.

Вакханалія терору призводить до позбавленої логіки еkleктики у фабрикуванні кримінальних справ. Так, у справі «контрреволюційної фашистської організації церковників» на чолі з єпископом-екзархом М. Русиновим 1938 р. фігурують автокефалісти Борис Слухаєвський, якого чомусь виокремили із справи його братів, та колишній священик з Диканьки Федір Герашенко. Вони ніколи не були знайомі з єпископом Русиновим,

³⁰ Архів УСБУ в Черкаській обл. – Ф. 5625, оп. 1, спр. 10650. – Арк. 28.

³¹ Там само. – Спр. 10646. – Арк. 19 зв.

³² Архів УСБУ в Полтавській обл. – Спр. 7980-С.

³³ Там само. – Спр. 16188-С.

однак, саме він нібито завербував обох в організацію³⁴. Технологія фабрикування цієї справи повністю розкрита матеріалами її перевірки у 1959 р. за заявами родичів 37-ми розстріляних священників. Зазначалося, що «ніяких доказів про існування контрреволюційної організації у справах по їх звинуваченню немає»³⁵.

1937 рік став фатальним і в долі родини одного з лідерів Української революції 1917–1920 рр. Симона Петлюри. Полтавське обласне управління НКВС заарештувало двох його сестер, колишніх черниць Феодосію і Марину та племінника Сильвестра Скрипника. Слідчі ставили їм у провину головним чином їх родинні зв'язки з головою Директорії та заможний статус батька. Всі троє були розстріляні³⁶.

Отже, державний терор 1937–1938 рр. у середовищі духовенства і віруючих на Полтавщині призвів до непоправних людських втрат та істотних деформацій суспільної свідомості. Як наголошує С. Білокін, аналізуючи морально-психологічні аспекти державного терору, відбулося своєрідне «психологічне звикання» до масових репресій, знеособлення жертв терору в масовій свідомості³⁷. Релігія, котра заснована на ідеях гуманізму, не могла виконувати роль стримуючого фактора в умовах ескалації насилля. Вона, як колективна форма громадського життя з виховною функцією, в умовах тоталітаризму перестала існувати.

³⁴ Архів УСБУ в Полтавській обл. – Спр. 16769.

³⁵ Там само. – Спр. 16769. – Т. 3. – Арк. 328–335.

³⁶ Пащенко В.О. Вказ. праця. – С. 31–32; Архів УСБУ в Полтавській обл. – Спр. 13259-С; Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 540.

³⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 540.